

Katarzyna Szwed¹

Głosowanie elektroniczne na Wyspach Alandzkich – idea bez pokrycia czy realny scenariusz?

Słowa kluczowe: Wyspy Alandzkie, Finlandia, prawo wyborcze, głosowanie elektroniczne, i-voting

Keywords: Åland Islands, Finland, electoral law, electronic voting, i-voting

Streszczenie

Nowe technologie znajdują coraz większe zastosowanie w administracji publicznej oraz w prawie wyborczym. Kolejne państwa rozważają możliwość wprowadzenia głosowania elektronicznego jako alternatywnej metody oddawania głosu. Rozwiązanie to wydaje się atrakcyjne z punktu widzenia zwiększenia mobilizacji elektoratu. Począwszy od 2019 r. głosowanie za pomocą internetu będzie dostępne dla mieszkańców Wysp Alandzkich, które stanowią terytorium autonomiczne Finlandii. Jest to pierwsza faza wdrażania i-votingu na terenie Wysp Alandzkich. Na tym etapie będzie ono dostępne jedynie dla osób, które opuściły autonomię, najczęściej w celach zarobkowych lub edukacyjnych. Metoda ta ma charakter akcesoryjny i dotyczy jedynie wyborów do organów autonomii.

Abstract

Electronic voting in the Åland Islands –empty promise or real scenario?

New technologies are becoming more and more frequently used in public administration and in the electoral law. Further states consider introducing an electronic voting as an

¹ ORCID ID: 0000-0002-2755-2804, doktor, Katedra Prawa Konstytucyjnego Wydział Prawa i Administracji Uniwersytet Rzeszowski. E-mail: kmszwed@gmail.com.

alternative method of casting votes. It seems to be an attractive solution as it is expected to increase the electorate mobilisation. The Åland Islands, which are autonomous territory of Finland, are planning to ensure the Internet voting starting from 2019. It is the first stage of introducing i-voting in the Åland Islands and at this point only expats are able to exercise the right to use it. The method is accessory to the traditional way of voting in a polling station and it applies merely to the elections to the authorities of the autonomy.

Rewolucja informacyjna nie pozostaje bez wpływu na funkcjonowanie państwa i jego instytucji. Współcześnie budowa systemu demokratycznego dokonuje się z wykorzystaniem najnowszych technologii. Osią tych zmian jest zastosowanie internetu. Jest to narzędzie, które nie tylko pozwala na efektywne podejmowanie decyzji politycznych, ale także usprawnia i rozszerza korzystanie z demokracji przez obywateli. Stąd też coraz częściej relacje między nowoczesnymi technologiami a procesami politycznymi określa się mianem „elektronicznej demokracji” czy też w skrócie „e-demokracji”². Z tym pojęciem mocno związana jest także idea głosowania elektronicznego. Należy podkreślić, iż jest ono procedurą alternatywną i dobrowolną, zatem jej zadaniem jest przede wszystkim uzupełnienie tradycyjnej formy oddawania głosu w lokalu wyborczym³.

Równocześnie jednak niewiele państw decyduje się na jej pełne wdrożenie. Wydaje się, że rozwiązanie to może być szczególnie atrakcyjne w przypadku jednostek geopolitycznych o niewielkich rozmiarach i populacji. Wzmocnienie zdolności transformacji cyfrowej rządów i społeczeństw stanowi tradycyjnie ważny element polityki państw i autonomii nordyckich. Toteż postępująca mobilność mieszkańców oraz dynamiczny rozwój nowoczesnych technologii informacyjnych i komunikacyjnych zachęciły władze Wysp Alandzkich do wprowadzenia innowacyjnych rozwiązań w zakresie procedury wyborczej.

² Por. D. Grodzka, *E-demokracja*, „Studia Biura Analiz Sejmowych” 2009, nr 3(19), s. 118 i n.

³ Szerzej: J. Zbieranek, *Alternatywne procedury głosowania w polskim prawie wyborczym – gwarancja zasady powszechności wyborów czy mechanizm zwiększania frekwencji wyborczej?*, Warszawa 2013, *passim*.

Pierwszorzędny cel niniejszej publikacji stanowi ustalenie w jakim stopniu zastosowanie alternatywnej metody głosowania jaką jest i-voting jest korzystne w przypadku Wysp Alandzkich. Analiza uwzględnia dotychczasową historię polityczną autonomii i działania jej władz na rzecz wprowadzenia tej formy głosowania, a także poziom przygotowania pod względem społecznym i legislacyjnym do wdrożenia nowych procedur wyborczych. Postępujące procesy globalizacji skłaniają do pytania o świadome recypowanie doświadczeń i rozwiązań innych państw, a zwłaszcza – krajów nordyckich i bałtyckich. W opracowaniu przyjęto hipotezę badawczą, iż głosowanie elektroniczne może stanowić remedium na problemy związane z absencją wyborczą, wynikającą głównie z imigracji zarobkowej mieszkańców Wysp Alandzkich.

I. Pozycja ustrojowa Wysp Alandzkich

Wyspy Alandzkie stanowią terytorium autonomiczne pozostające pod władzą Finlandii. Alandzki model autonomii stawia się często za wzór wzajemnych relacji między obszarem autonomicznym a metropolią⁴. Trzeba jednak podkreślić, że podwaliny tej współpracy tworzy poszanowanie dla zasad demokratycznego państwa prawnego i pluralizmu politycznego⁵. Autonomia alandzka posiada jedne z najdłuższych tradycji prawnych spośród innych jednostek geopolitycznych tego typu. W porównaniu z pozostałymi autonomiami nordyckimi – Grenlandią i Wyspami Owczymi – stanowi terytorium o niewielkich rozmiarach. W skład archipelagu wchodzi ok. 6 700 wysepek,

⁴ Aby uporządkować rozważania warto na wstępie wyjaśnić rozumienie autonomii terytorialnej. Pojęcie to jest różnie definiowane zważywszy na fakt, iż pozostaje w kręgu zainteresowania różnych dyscyplin naukowych. Adekwatna i wciąż aktualna wydaje się definicja Krzysztofa Skotnickiego, który stwierdza iż jest to „forma ustroju państwowego zagwarantowanego w aktach władzy centralnej i oznacza, że terytorium, bądź terytoria wyróżniające się od pozostałych części państwa przynajmniej jedną cechą specyficzną i z uwagi na nią posiadają ustanowiony przez władzę zakres praw, szerszy od tego, którym władają jednostki administracyjno-terytorialnego podziału państwa”. K. Skotnicki, *Pojęcie autonomii w teorii prawa państwowego*, „*Studia Prawno-Ekonomiczne*” 1986, t. XXXVI, s. 86.

⁵ Por. F. Jasiński, *Status Wysp Alandzkich jako przykład suwerenności w ramach Unii Europejskiej*, „*Wspólnoty Europejskie*” 1998, nr 5 (81), s. 12.

których łączna powierzchnia nie przekracza 0,25 ha. Zamieszkuje je ok. 29 tysięcy ludzi.

Nadanie statusu autonomii zazwyczaj łączy się z inicjatywą społeczności przyszłej wspólnoty, która dąży w ten sposób do zagwarantowania poszanowania swoich praw. Może to być także wynik działań władz centralnych ukierunkowanych na osiągnięcie zrównoważenia ustrojowego regionów⁶ lub rzadziej – stanowić konsekwencję decyzji organu międzynarodowego, jak ma to miejsce w przypadku Wysp Alandzkich. Dla przynależności Wysp Alandzkich do Finlandii rozstrzygające znaczenie miała rezolucja Ligi Narodów z 1921 r.⁷ Jednak historycznie najdłużej znajdowały się one pod zwierzchnością Szwecji. Współcześnie pozostałością tego panowania jest dominujący język szwedzki, który co należy podkreślić, został podniesiony do rangi oficjalnego. Ponadto za gwarancję ochrony szwedzkiego charakteru archipelagu i jego mieszkańców należy uznać koncepcję regionalnego obywatelstwa. Ze statusem Wysp Alandzkich związane są również mieszczące się w zakresie prawa międzynarodowego pojęcia demilitaryzacji i neutralizacji⁸.

Zdaniem Jaakko Husa „państwo fińskie jest szczerze dumne z arcyciekawego pod względem konstytucyjnym statusu autonomii Wysp Alandzkich, który wzbudza spore międzynarodowe zainteresowanie”⁹. I choć unitarny charakter państwa został zapisany w ustawie zasadniczej Finlandii, to w opinii niektórych przedstawicieli doktryny autonomia alandzka zaburza ową jednolitość i wprowadza pewne cechy federacji¹⁰.

⁶ J. Iwanek, *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*, [w:] *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej. Teoria – Historia*. t. I, red. M. Domagała, J. Iwanek, Toruń 2014, s. 21.

⁷ Szerzej historię Wysp Alandzkich opisuje G. Bonusiak, *Statut Wysp Alandzkich*, Rzeszów 2009, s. 13–35.

⁸ Szerzej: L. Hannikainen, *The Continued Validity of the Demilitarised and Neutralised Status of the Åland Islands*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 1994, vol. 54, no. 3/4, s. 614–651; T. Brańka, *Demilitarization and neutralization – the case of the Åland Islands*, „Przeegląd Politologiczny” 2017, nr 4, s. 203–217; M. Isaksson, *The Demilitarisation of Åland Islands*, [w:] *The Åland Islands. Autonomous, Demilitarized Region*, red. S. Snellman, Mariehamn 1988, s. 7–18.

⁹ J. Husa, *The Constitution of Finland. A Contextual Analysis*, Oregon 2011, s. 128.

¹⁰ A. Jyränki, *Autonomy of the Åland Islands: A Federal Element in the Constitution of a Unitary State*, [w:] *Constitutionalism in Finland – Reality and Perspectives*, red. K. Pohjolainen, Helsinki 1995, s. 1–16.

Status Wysp Alandzkich regulują zarówno akty prawa międzynarodowego, jak i krajowego. W tym ostatnim przypadku pierwszorzędne znaczenie ma Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r. I tak, art. 120 stanowi, iż „Wyspy Alandzkie posiadają samorząd zgodnie ze stosownymi uregulowaniami określonymi w Ustawie o autonomii Wysp Alandzkich”¹¹. Natomiast art. 75 wskazuje na dwa akty prawne o doniosłym znaczeniu dla istnienia autonomii alandzkiej – ustawę o autonomii Wysp Alandzkich oraz ustawę o prawie nieruchomości na Wyspach Alandzkich¹².

W historii Wysp Alandzkich należy odnotować trzy ustawy o autonomii. Obowiązująca ustawa o autonomii (1144/1991) została uchwalona 16 sierpnia 1991 r.¹³ Jej przepisy pozwoliły na wzmocnienie kompetencji alandzkiej egzekutywy i legislatywy, przy równoczesnym ograniczeniu kontroli sprawowanej przez metropolię. Szczególny tryb zmiany ustawy o autonomii służy wzmocnieniu stabilności i trwałości autonomicznego statusu archipelagu.

Organem władzy ustawodawczej pozostaje 30 osobowy parlament (Ålands Lagting), w gestii którego mieści się stanowienie prawa w większości spraw wewnętrznych. Wyjątek stanowią polityka zagraniczna, system sądownictwa, cła i państwowy system podatkowy jak również większość gałęzi prawa cywilnego i karnego, które reguluje ustawodawstwo fińskie¹⁴. Władzę wykonawczą sprawuje rząd – Landskapsregering, w którego skład wchodzi od pięciu do siedmiu członków powoływanych przez autonomiczny parlament¹⁵. Przedstawicielem państwa fińskiego na terenie archipelagu jest mianowany przez Prezydenta Finlandii Gubernator (Landshövding). Jego kandydatura wymaga jednak zgody przewodniczącego Lagtingu. Do kompetencji Prezydenta należy także nadzór nad prawodawstwem alandzkim. Delegacja Wysp Alandzkich jest natomiast organem wspólnym dla państwa i autonomii.

¹¹ *Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r.*, tł. i wstęp J. Osiński, Warszawa 2003, s. 105.

¹² Dodatkowo art. 58 pkt 4 Konstytucji Finlandii przewiduje uprawnienia Prezydenta do rozstrzygania spraw określonych w ustawie o autonomii Wysp Alandzkich, z wyjątkiem tych dotyczących jej finansów.

¹³ Zaczęła obowiązywać dopiero dwa lata później tj. od 1 stycznia 1993 r. G. Bonusiak, *op.cit.*, s. 37.

¹⁴ M. Grzybowski, *Finlandia. Zarys ustroju*, Kraków 2007, s. 75.

¹⁵ G. Bonusiak, *op.cit.*, s. 39.

Wyspy Alandzkie wspólnie z państwem macierzystym dokonały akcesji do Unii Europejskiej w 1995 r.¹⁶ Równocześnie jednak wynegocjowały dla siebie derogacje z prawa unijnego w postaci utrzymania prawa domicylu, ograniczania nabywania nieruchomości na terenie autonomii czy w zakresie unijnego prawa podatkowego¹⁷.

II. Koncepcja i motywy wprowadzenia głosowania przez internet

Najczęściej do alternatywnych metod wyborczych zalicza się głosowanie – przez pełnomocnika, korespondencyjne i elektroniczne, a także przy wykorzystaniu tzw. „przenośnej” urny wyborczej¹⁸. Głosowanie elektroniczne (e-voting) było dotychczas definiowane w dokumentach Rady Europy wyłącznie jako akt oddania głosu poprzez zastosowanie technologii informacyjnych¹⁹. Przyjmuje ono wówczas dwie podstawowe formy. Pierwsza z nich to oddawanie głosu za pomocą urządzeń elektronicznych pozostających poza kontrolą komisji wyborczych, ale znajdujących się w lokalu wyborczym. Korzystanie z elektronicznych maszyn do głosowania zdaniem Jarosława Zbieranek stanowi „jedynie odmienną technicznie formę udziału w głosowaniu, która

¹⁶ K. Szwed, *Stanowisko autonomii nordyckich wobec integracji europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2013, nr 77, s. 139–141; K. Dośpiał-Borysiak, *Państwa nordyckie a Unia Europejska*, Warszawa 2007, s. 50–51.

¹⁷ Status Wysp Alandzkich w ramach Unii Europejskiej reguluje tzw. Protokół Alandzki, który stanowi integralną część traktatu akcesyjnego Finlandii. Kompetentnie i niezwykle ciekawie proces integracji autonomii alandzkiej ze strukturami unijnymi opisuje J. Jańczak, *Na granicy Unii Europejskiej – pozycja europejskich terytoriów autonomicznych w dobie globalizacji i integracji. Przypadek Wysp Alandzkich*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2007, nr 2, s. 75–89.

¹⁸ J. Zbieranek, *Alternatywne procedury głosowania w Polsce na tle państw Unii Europejskiej*, „Studia Biura Analiz Sejmowych” 2011, nr 3(27), s. 93–120.

¹⁹ Legal, Operational and Technical Standards for E-Voting Recommendation Rec(2004)11 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004 and explanatory memorandum. Warto podkreślić, iż technologie informacyjne i komunikacyjne są wykorzystywane w różnych stadiach procesu wyborczego. Wystarczy wspomnieć chociażby etap zbierania oddanych głosów, ich sumowanie oraz opracowywanie i wizualizacji wyników wyborów. M. Musiał-Karg, *Elektroniczne głosowanie. Wybrane dylematy dotyczące e-votingu*, [w:] *Demokracja elektroniczna. Kontrowersje i dylematy*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2013, s. 83.

wymaga udania się do lokalu wyborczego. Ich stosowanie ma miejsce w tzw. środowisku kontrolowanym. Nie stanowią one w takim ujęciu alternatywnej formy głosowania²⁰.

Druga formuła zakłada głosowanie elektroniczne zdalne (i-voting), które pozwalają na oddanie głosu z dowolnego miejsca znajdującego się poza lokalem wyborczym²¹. I-voting stanowi nie tylko wąskie ujęcie głosowania elektronicznego, ale przede wszystkim uznaje się je za alternatywną metodę głosowania. Jest to też najbardziej zaawansowana pod względem zinformatyizowania procedura wyborcza²². Równocześnie nie można mówić o jednym uniwersalnym sposobie głosowania przez internet. Nieraz nawet w obrębie tego samego państwa sposób przeprowadzenia wyborów w oparciu o tą metodę ulega zmianie na przestrzeni czasu²³.

Ustalenie kwestii definicyjnych pozwala przejść do zastanowienia się nad przyczynami zainteresowania wprowadzeniem głosowania internetowego przez władze Wysp Alandzkich. W zamyśle twórców procedura ta nie powinna zyskiwać pierwszorzędного znaczenia w systemie wyborczym ani tym bardziej wyprzeć tradycyjnych metod głosowania. W istocie ma raczej stanowić uzupełnienie dotychczas funkcjonujących procedur wyborczych. Wśród argumentów przemawiających na korzyść wprowadzenia tego rozwiązania znajduje się jej potencjalne pozytywne oddziaływanie na zwiększenie frekwencji wyborczej. Co do zasady metoda ta sprzyja osobom, które mają problem z osobistym stawieniem się w lokalu wyborczym z takich powodów jak choćby choroba, podeszły wiek czy niepełnosprawność. Dzięki dostarczeniu dodatkowej platformy do głosowania szersze grono wyborców uzyskuje realny dostęp do procesu wyborczego. W przypadku Wysp Alandzkich powód ten wydaje się zrozumiały także ze względu na specyficzne ukształtowanie terenu. Tylko niektóre z wysp stanowiących część archipelagu są zamieszkałe, a przy trudnych warunkach atmosferycznych dotarcie do lokali

²⁰ J. Zbieranek, *Głosowanie przez internet (i-voting) w wybranych państwach*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57), s. 10.

²¹ K. Korycki, *Alternatywne techniki głosowania a frekwencja wyborcza*, „Studia Wyborcze” 2017, t. 23, s. 97.

²² M. Zieliński, *Racja bytu głosowania elektronicznego*, [w:] *Aktualne problemy prawa wyborczego*, red. B. Banaszak, A. Bisztyga, A. Feja-Paszkiewicz, Zielona Góra 2015, s. 472.

²³ K. Skotnicki, *Instytucja i-votingu w wybranych krajach*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57), s. 76.

wyborczych może być utrudnione. Jeśli natomiast chodzi o aspekt techniczny to głosowanie za pośrednictwem internetu obniża koszty przeprowadzania wyborów oraz prowadzi do redukcji liczby urzędników zaangażowanych do pracy w lokalach wyborczych. Wprowadzenie elektronicznego głosowania sprzyja także dokładności i przejrzystości ich pracy, minimalizując możliwości wstąpienia błędu czy ewentualnych manipulacji²⁴. Równocześnie sprawniej przebiega sam proces zliczenia oddanych głosów, a przez to ustalenia wyników wyborów.

W dyskursie nad wprowadzeniem głosowania elektronicznego, który toczył się na Wyspach Alandzkich szczególnie mocno akcentowano fakt, iż pozwala ono na oddanie głosu w dowolnie wybranym miejscu i czasie. Nie ulega wątpliwości, że koniecznym warunkiem jest, aby taki akt wyborczy pozostawał w zgodzie z przepisami prawa wyborczego. Zwiększenie mobilności wyborców jest szczególnie istotne zważywszy na fakt, iż znaczny odsetek osób uprawnionych do głosowania przebywa czasowo poza archipelagiem ze względów zarobkowych lub edukacyjnych. Niestety znajduje to odzwierciedlenie w niskiej frekwencji w tej grupie wyborców. Wskaźniki te dotyczą zarówno wyborów prezydenckich jak również do organów autonomii – Langtingu oraz władz samorządowych. Wysp Alandzkie nie posiadają swoich przedstawicielstw dyplomatycznych w innych państwach. W przypadku elekcji przedstawiciele do organów autonomii wyłączono możliwość głosowania w fińskich ambasadach zagranicą czy w formie głosowania przedterminowego w lokalach wyborczych na terenie Finlandii²⁵. Odpowiedzią na ten deficyt sposobności do oddania głosu stało się wprowadzenie głosowania korespondencyjnego. Dotychczasowe doświadczenia z zastosowania tej procedury nie napawają jednak optymizmem. W 2001 r. zainteresowanie tą formą głosowania wykazało jedynie 1–2% wszystkich osób biorących udział w wyborach parlamentarnych i samorządowych²⁶. W 2015 r. frekwencja w grupie osób mieszkających

²⁴ Szerzej na temat ewentualnych korzyści i zagrożeń wynikających z wprowadzenia głosowania elektronicznego piszą: M. Zieliński, op.cit., s. 474; M. Musiał-Karg, *Analiza doświadczeń związanych z wykorzystaniem głosowania internetowego (i-voting) w wybranych państwach*, „Zeszyty Prawnicze Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57), s. 63 i n.

²⁵ M. Setälä, K. Grönlund, *Electronic voting in Finland*, [w:] *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, red. N. Kersting, H. Baldersheim, Hampshire–New York 2004, s. 129 i n.

²⁶ Ibidem, s. 129.

poza Wyspami Alandzkimi wyniosła 20% Natomiast ze wszystkich głosów oddanych korespondencyjnie aż 10% uznano za nieważne, ponieważ dotarły za późno by można je było policzyć²⁷. Szacuje się, iż wyborach w 2019 r. liczba potencjalnych wyborców przebywających czasowo poza Wyspami Alandzkimi może sięgnąć nawet 2 tysięcy osób.

III. System wyborczy w Finlandii i Wyspach Alandzkich

Mieszkańcy Wysp Alandzkich nie tylko biorą udział w wyborach do organów autonomii – lokalnego parlamentu i władz samorządu, ale ponadto uczestniczą w wyborze Prezydenta Finlandii²⁸, wybierają jednego z dwustu członków Eduskunty²⁹ oraz głosują w wyborach do Parlamentu Europejskiego³⁰. Na system wyborczy Wysp Alandzkich składają się normy prawne zawarte w Konstytucji Finlandii, ustawie o autonomii Wysp Alandzkich, ustawie o parlamencie Wysp Alandzkich (2011:97), ustawie o samorządzie terytorialnym dla Wysp Alandzkich (1997:73), ustawie o prawie do głosowania i uprawnieniu do kandydowania w wyborach dla osób nieposiadających regionalnego obywatelstwa (1997:63). Na początku 2019 r. uchwalono również nową ordynację wyborczą dla Wysp Alandzkich, która obowiązuje od 1 czerwca 2019 r.

²⁷ C. Wrede, *E-voting in a Small Scale – the Case of Åland*, [w:] *The International Conference on Electronic Voting E-Vote-ID 2016, 18–21 October 2016, Lochau/Bregenz, Austria*, red. R. Krimmer, M. Volkamer, J. Barrat, J. Benaloh, N. Goodman, P.Y.A. Ryan, O. Spycher, V. Teague, G. Wenda, Tallinn 2016, s. 112, <https://www.regeringen.ax/sites/www.regeringen.ax/files/attachments/page/international-conference-e-voting-2016-proceedings.pdf> (10.12.2018).

²⁸ Ostatecznie w Finlandii przyjęto bezpośredni tryb wyboru prezydenta. Mieszkańcy Wysp Alandzkich są uprawnieni do udziału w wyborze głowy państwa. M. Grzybowski, *op.cit.*, s. 118–122.

²⁹ Wyspy Alandzkie stanowią dodatkowy jednomandatowy okręg wyborczy w wyborach do parlamentu krajowego. W przeciwieństwie do pozostałych okręgów wyborczych, gdzie podział mandatów następuje przy użyciu metody d'Hondta, stosuje się tu system większościowy. *Ibidem*, s. 69.

³⁰ Stanowi to przedmiot napięć pomiędzy autonomią a państwem macierzystym. Wyspy Alandzkie domagają się przekazania im jednego z mandatów, który posiada w Parlamencie Europejskim Finlandia. W odczuciu władz autonomii wzmocniłoby to głos Wysp Alandzkich w instytucjach unijnych, a także zapewniło realny wpływ na kształtowanie wspólnej polityki. Póki co Finlandia sprzeciwia się takiemu rozwiązaniu. Zob. K. Szwed, *op.cit.*, s. 142.

Dla istoty prowadzonych rozważań szczególne znaczenie mają procedury wyborcze do organów autonomii. W ich kontekście rozważa się bowiem wprowadzenie alternatywnych metod głosowania w postaci i-votingu. Skład alandzkiego parlamentu uzupełnia się co do zasady co cztery lata. Jak zostało to wspomniane w Lagtingu zasiada trzydziestu deputowanych wybieranych drogą wyborów powszechnych i proporcjonalnych. Przy rozdziale mandatów stosuje się metodę d'Hondta. Obowiązują tu otwarte listy partyjne, a każdemu z kandydatów zostaje przypisany numer, który wyborca zapisuje na karcie do głosowania. Autonomia tworzy jeden okręg wyborczy. W ostatnich wyborach parlamentarnych przeprowadzonych w 2015 r. startowało osiem ugrupowań, a frekwencja osiągnęła ponad 70%³¹. Na marginesie głównych rozważań należy odnotować, że rodzime partie polityczne mają odrębny status i zachowują niezależność w stosunku do partii funkcjonujących w Szwecji czy Finlandii.

Czynne prawo wyborcze w wyborach parlamentarnych przysługuje osobom, które legitymują się regionalnym obywatelstwem. Zarówno obowiązująca ustawa o autonomii, jak i poprzedni akt z 1951 r., wyraźnie ograniczały prawo jego posiadania do obywateli Finlandii. Ustawa o autonomii z 1991 r. potwierdza prawa domicylu dla osób, które uzyskały je na mocy poprzedniej ustawy o autonomii z 1951 r. (art. 6 ust. 1). Ponadto wskazuje, iż przysługuje ono dzieciom poniżej 18 roku życia, które są obywatelami Finlandii oraz mają miejsce stałego zamieszkania na terenie Wysp Alandzkich, pod warunkiem że przynajmniej jedno z rodziców posiada prawo domicylu³². Alandzkie regionalne obywatelstwo stanowi zatem emanację zasady *ius sanguinis*. Niemniej stosownie do art. 7 ustawy o autonomii prawo domicylu może zostać przyznane obywatelowi Finlandii, który przeprowadził się na Wyspy Alandzkie i mieszkał tu nieprzerwanie przez pięć ostatnich lat przed złożeniem stosownego wniosku. Dodatkowo wymaga się, aby wnioskodawca „odpowiednio biegle władał językiem szwedzkim” (art. 7 ust. 2 pkt 3). W przypadku wyborów do organów samorządu terytorialnego może w nich brać udział każda osoba, która posiada miejsce stałego zamieszkania na terenie danej gminy.

³¹ Statistisk årsbok för Åland – Statistical Yearbook of Åland 2018, Mariehamn 2018, s. 217, https://www.asub.ax/sites/www.asub.ax/files/attachments/page/statistisk_arsbok_for_aland_2018.pdf (2.01.2019).

³² Art. 6 ustawy o autonomii. Zob. G. Bonusiak, op.cit., s. 49.

W sytuacji, gdy nie posiada ona regionalnego obywatelstwa Wysp Alandzkich, wówczas powinna być rezydentem danej gminy w okresie co najmniej roku poprzedzającym wybory³³. Wiek wyborczy został ustalony na poziomie 18 lat zarówno dla wyborów samorządowych, jak i parlamentarnych.

Termin wyborów samorządowych pokrywa się z wyborami parlamentarnymi. Dzień wyborów przypada na trzecią niedzielę października³⁴. Zarówno w przypadku wyborów parlamentarnych, jak i samorządowych dopuszcza się możliwość przeprowadzenia głosowania przedterminowego w okresie od 15. do 5. dnia przed właściwym dniem głosowania³⁵. Przyjmuje ono trzy podstawowe formy. Po pierwsze, we wskazanym terminie głos można oddać w wyznaczonych miejscach – najczęściej są to lokale wyborcze. Co do zasady w każdej z gmin powinien znajdować się przynajmniej jeden. Dodatkowo takie instytucje jak szpitale, całodobowe ośrodki opieki czy więzienia mogą funkcjonować jako punkty wyborcze dla przebywających w nich osób. Po wtóre, do głosowania przedterminowego upoważnione są osoby pozostające poza granicami autonomii lub które ze względu na chorobę, niepełnosprawność czy z innych analogicznych przyczyn nie mogą osobiście wziąć udziału w wyborach. Dla nich przewidziano głosowanie korespondencyjne. Ostatnią możliwością dotyczy głosowania przez internet. Zarezerwowane jest ono wyłącznie dla wyborców, których miejsce zamieszkania na dzień 1 września w roku wyborczym znajduje się poza Wyspami Alandzkimi.

Wypada przypomnieć, że z głosowania elektronicznego można skorzystać jedynie w przypadku wyborów do parlamentu autonomii. Istnienie niezawodnego systemu głosowania elektronicznego jest konieczne dla przeprowadzenia wyborów z zastosowaniem tej alternatywnej metody głosowania. Jeśli najpóźniej w okresie czterech miesięcy poprzedzających wybory nie uda się tego osiągnąć, wówczas należy zrezygnować z przeprowadzenia przedterminowych wyborów z zastosowaniem głosowania internetowego. Ponadto w art. 83 ordynacji wyborczej zastrzeżono, iż w przypadku awarii lub naruszeń w systemie i-głosowania albo z innych powodów niemożliwe jest zagwarantowanie właściwego funkcjonowania systemu, dopuszczalne jest przesunięcie w czasie, zawieszenie lub przerwanie głosowania elektronicznego. Stosowaną decyzję podejmuje Cen-

³³ Por. art. 67 ustawy o autonomii.

³⁴ Art. 2 ordynacji wyborczej dla Wysp Alandzkich.

³⁵ Art. 59 ordynacji wyborczej dla Wysp Alandzkich.

tralna komisja ds. wyborów parlamentarnych. Jeśli jednak w wyniku podjętej decyzji możliwość oddania głosu za pośrednictwem nowoczesnych technologii ulega znaczącemu skróceniu, wówczas organ ten może zdecydować o wydłużeniu terminu głosowania, ale jedynie w okresie głosowania przedterminowego.

Co więcej organ ten może podjąć decyzję o unieważnieniu głosów oddanych w procedurze elektronicznego w głosowania, jeśli istnieje podejrzenie, że nie zostały one właściwie przetworzone przez system. Centralna komisja ds. wyborów parlamentarnych jest także odpowiedzialna za przechowywanie głosów oddanych przy zastosowaniu internetu w elektronicznej urnie wyborczej, a także uprawniona do wskazania pięciu osób do jej otwarcia. Osoby te powinny cieszyć się dużym społecznym zaufaniem, reprezentować różne kręgi społeczne, reprezentować obie płcie oraz posiadać zrozumienie dla potrzeby zabezpieczenia i ochrony prywatności na wszystkich etapach procedury wyborczej. Otwarcie elektronicznej urny wymaga obecności w tym samym czasie co najmniej trzech z pięciu upoważnionych do tego osób, wyposażonych w stosowne instrumenty techniczne.

Co do zasady głosowanie elektroniczne powinno odbyć się w okresie głosowania przedterminowego w ciągu co najmniej 120 następujących po sobie godzin. Dokładny przedział czasowy, w którym możliwe jest głosowanie metodą internetową, określa Rząd Wysp Alandzkich. Głosy oddane za pośrednictwem internetu są zliczane i przekazywane do wiadomości dopiero po zamknięciu lokali wyborczych, czyli po godz. 20.00 w dniu wyborów.

Wyborca może zmienić treść głosu oddanego za pośrednictwem internetu dowolną ilość razy. Ostatecznie pod uwagę bierze się zawsze głos oddany najpóźniej. Niemniej w przypadku różnych form głosowania w wyborach przedterminowych, nadrzędne znaczenie nad głosowaniem internetowym czy korespondencyjnym ordynacja wyborcza przyznaje aktowi wyborczemu dokonanemu w lokalu wyborczym³⁶.

Odpowiedzialność za całokształt przeprowadzenia wyborów spoczywa na Rządzie Wysp Alandzkich. Do niego należy obowiązek zarządzania czynności sprawdzających funkcjonowanie systemu głosowania za pośrednictwem internetu. Działania te mogą być podejmowane zarówno w trakcie głosowania, jak również bezpośrednio po dniu wyborów. Rząd może zlecić niezależ-

³⁶ Art. 61 pkt. 6 ordynacji wyborczej.

nemu organowi sprawdzenie procesu przekazania i przechowywania głosów w elektronicznej urnie oraz sposobu ich przeliczenia.

Krytyka skierowana wobec głosowania elektronicznego często dotyczy zagrożenia naruszenia zasady tajności głosowania i handlu głosami³⁷. Zgodnie z art. 81 ordynacji wyborczej głosowanie powinno odbyć się z zachowaniem tej podstawowej zasady. Okręgi wyborcze są tu niezwykle małe, a przez to również liczba głosujących za pomocą internetu może być odpowiednio niewielka. Może to stwarzać zagrożenie dla tajności i integralności danych osobowych głosujących. Stąd postulat władz alandzkich, aby z tej formy głosowania skorzystało jak najwięcej wyborców. Nie wyklucza się, że efekt ten może być w przyszłości osiągnięty poprzez ograniczenie dotychczasowych sposobów głosowania przedterminowego, które jednak cieszą się dużą popularnością wśród elektoratu. Warto zwrócić uwagę, że w wyborach 2015 r. prawie jedna trzecia mieszkańców autonomii uprawnionych do głosowania właśnie w ten sposób dokonała aktu wyborczego. Projekt i-votingu musi jednak uzyskać najpierw konieczną legitymizację społeczną, aby takie kroki miały rację bytu. Wyspy Alandzkie, podobnie jak cały obszar Norden, cechuje wysoki poziom innowacyjności. Są to społeczeństwa o wysokim poziomie rozwoju informatycznego. Co nie zmienia faktu, iż władze autonomii stają przed dylematem zapewnienia jak najszerszego dostępu do i-votingu i przeciwdziałaniu potencjalnemu „e-wykluczeniu”³⁸. Słusznie dostrzega się tu bowiem możliwy konflikt z zasadą równości wyborów.

IV. Etapy działań w kierunku wprowadzenia głosowania z wykorzystaniem internetu

Pierwsze kroki na rzecz wprowadzenia głosowania za pośrednictwem internetu podjęto już w latach 90. XX stulecia. Władze Wysp Alandzkich prezentowały od początku znacznie bardziej przychylne stanowisko wobec nowych form głosowania aniżeli sceptycznie nastawiona Finlandia. W maju 2000 r. alandzki rząd powołał komisję odpowiedzialną za ocenę możliwości przeprowadzenia przedterminowego elektronicznego głosowania w wyborach do Lag-

³⁷ K. Skotnicki, *Instytucja...*, s. 82.

³⁸ M. Musiał-Karg, *Elektroniczne...*, s. 88 – 91.

tingu i organów samorządu terytorialnego w perspektywie trzech lat. Komisja przygotowała dwa raporty – jeden szczegółowy w lutym 2001 r. oraz drugi znacznie krótszy – we wrześniu tego samego roku. Znalazły się w nich argumenty przemawiające na korzyść wprowadzenia i-votingu. Niemniej końcowe zalecenie miało wydźwięk negatywny. W konkluzji znalazł się postulat zaniechania rozszerzenia metod wyborczych o głosowanie za pośrednictwem internetu. W raporcie podkreślano, że wciąż wiele kwestii budzi uzasadnione wątpliwości, w tym zwłaszcza sposób identyfikacji wyborcy. Tym samym za niewystarczające uznano gwarancje zachowania zasady tajności głosowania.

Kolejne doświadczenia również nie sprzyjały koncepcji wprowadzenia i-votingu. W 2008 r. przedstawiciele Wysp Alandzkich byli obserwatorami pilotażowych wyborów z zastosowaniem kiosków wyborczych w Grankulli w Finlandii. Projekt ten zakończył się fiaskiem. Ze względu na problemy techniczne ponad dwieście głosów nie zostało zliczonych w trzech gminach miejskich, które brały udział w tym projekcie. Wybory w tych okręgach wyborczych zostały unieważnione przez Naczelny Sąd Administracyjny i musiały być powtórzone w oparciu o tradycyjne metody wyborcze.

W 2014 r. rząd Wysp Alandzkich powołał kolejną komisję ekspercką. Tym razem jej celem było przygotowanie propozycji zmian w systemie wyborczym, uwzględniając także postulat wprowadzenia głosowania elektronicznego. W tym czasie władze autonomii mogły już wzorować się na konkretnym modelu głosowania elektronicznego stosowanym z powodzeniem przez Estonię. Od 2005 r. istnieje tu bowiem możliwość udziału w wyborach za pomocą internetu. Prawo to przysługuje każdej osobie uprawnionej do głosowania i w tym sensie jest to rozwiązanie bez precedensu w skali światowej³⁹. Doświadczenia estońskie wydają się o tyle cenne, że również dotyczą niewielkiego pod względem ludności terytorium, które dodatkowo jest częścią regionu Morza Bałtyckiego. Estonia wyznaje typowo nordyckie wartości – pragmatyzm, legalizm i zasadę stopniowego wprowadzania zmian⁴⁰. Nade wszystko w Estonii procedura głosowania elektronicznego została poddana weryfikacji przez jej praktyczne zastosowanie w wyborach różnych szczebli⁴¹.

³⁹ Por. M. Musiał-Karg, *Analiza...*, s. 66.

⁴⁰ W. Anioł, *Szlak Norden. Modernizacja po skandynawsku*, Warszawa 2013, s. 25 i n.

⁴¹ W przypadku Estonii kluczowe znaczenie miało dostosowywanie ustawodawstwa do wprowadzenia i-votingu. Istotne było także wdrażanie nowych rozwiązań z zakresu

Prace alandzkiej komisji uwieńczyło wydanie w 2015 r. końcowego raportu, w którym przewidziano dwustopniowy proces wprowadzania i-votingu. W pierwszym stadium zaplanowanym na 2019 r. głosowanie za pomocą internetu umożliwiono jedynie osobom mieszkającym poza terenem autonomii, a tym samym uprawnionym wyłącznie do partycypowania w wyborach parlamentarnych. W drugim etapie wdrażania i-votingu, pomyślanym na 2023 r., prawo do udziału w tzw. *advance voting* za pośrednictwem internetu przysługiwałoby już wszystkim wyborcom⁴².

Jak zostatało wspomniane, władze autonomii uchwały znowelizowaną ordynację wyborczą, która zakresem swojej regulacji objęła również elektroniczną formę głosowania. Po raz pierwszy wybory w oparciu o nową procedurę wyborczą zostaną zorganizowane w październiku 2019 r. Stworzenie odpowiednich podstaw prawnych dla przeprowadzenia głosowania za pośrednictwem internetu stanowiło wyzwanie dla autonomii, która zazwyczaj w takich przypadkach sięgała po rozwiązania stosowane w Finlandii lub Szwecji. Tym razem jednak nie było to możliwe, jako że żadne z tych państw nie zdecydowało się na wdrożenie głosowania elektronicznego. Co prawda Finlandia poważnie rozważała zastosowanie i-votingu, a także, co zostało już zasygnalizowane, przeprowadziła stosowne próby w tym zakresie. Priorytetowe znaczenie nadano jednak zapewnieniu właściwego poziomu bezpieczeństwa cyfrowego. Zbudowanie systemu chroniącego przed manipulacjami pochodzącymi z zewnątrz oraz dającego rękojmię prawidłowej organizacji wyborów wymagałoby jednak zbyt wiele czasu i nakładu środków finansowych⁴³.

technologii informacyjnych, a przede wszystkim dokumentów osobistych wyposażonych w odpowiedni chip umożliwiający weryfikację tożsamości elektronicznej. Za priorytet uznano zaprojektowanie mechanizmów zdolnych do zagwarantowania maksymalnego bezpieczeństwa cyfrowego wyborów. Wyborcy przyznano możliwość zmiany elektronicznie oddanego głosu dowolną ilość razy w terminie między 10. a 4. dniem przed dniem wyborów lub poprzez stawienie się w lokalu wyborczym w terminie głosowania i tam dokonania aktu wyborczego. W zamysle twórców procedura wyborcza powinna być równocześnie jak najbardziej zbliżona do tradycyjnego sposobu oddawania głosu. W Estonii stosuje się system „podwójnej koperty”, który zwyczajowo znajduje zastosowanie w głosowaniu korespondencyjnym. Por. K. Skotnicki, *Instytucja...*, s. 75–76; J. Ciechanowska, K. Szwed, *Doświadczenia Estonii związane z głosowaniem elektronicznym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2016, nr 32, s. 211 i n.

⁴² C. Wrede, op.cit., s. 113.

⁴³ Niewątpliwie system elektronicznego głosowania powinien być dostosowany do ustawodawstwa danego kraju i przygotowany pod kątem określonych potrzeb społecznych.

Poczucie braku zaufania wobec zastosowania nowych technologii w prawie wyborczym przybrały na sile po wydarzeniach, które miały miejsce w latach 2017–2018. Finlandia stała się wówczas obiektem cyfrowych ataków (DDoS). Przykładem takich wrogich działań w cyberprzestrzeni, ukierunkowanych na doprowadzenie do paraliżu infrastruktury sieciowej, był między innymi atak wymierzony w położony w stolicy Wysp Alandzkich – Åland Bank⁴⁴.

Co ciekawe w obszarze Norden zaawansowane działania na rzecz wprowadzenia głosowania elektronicznego podjęła także Norwegia. Pierwsze pilotażowe wybory z zastosowaniem i-głosowania na szczeblu samorządowym przeprowadzono już we wrześniu 2011 r. Kolejne odbyły się w 2013 r. i objęły zasięgiem 12 gmin. Chociaż Królestwo Norwegii bardzo starannie przygotowało infrastrukturę techniczną konieczną do właściwej organizacji wyborów, dość wymienić wprowadzenie ERoll, wygenerowanie klucza publicznego oraz wytworzenie kodów zwrotnych⁴⁵, a także dostosowało ustawodawstwo, to ostatecznie również zaniechano wprowadzenia tej alternatywnej metody głosowania do norweskiego porządku prawnego. Stosowanie tej formy partycypacji politycznej budziło zbytne kontrowersje. Zdaniem przedstawicieli opozycji proponowane innowacje technologiczne poddawały próbie niektóre pryncypia prawa wyborczego, a nade wszystko nie zapewniały odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa. Co więcej jak dotąd nie dostrzeżono bezpośredniego związku pomiędzy stosowaniem i-votingu a zwiększeniem mobilizacji wyborczej⁴⁶. Tym samym w regionie państw bałtyckich i nordyckich jedynie Estonia może służyć jako modelowy przykład wprowadzenia i-votingu dla władz Wysp Alandzkich.

Niemniej zdaniem Marcina Gogolewskiego oraz Michała Rena ważne aby spełniał również takie kryteria jak legalność, unikalność, precyzyjność, integralność, weryfikacyjność, tajność, audytowalność oraz wolność od zewnętrznych nacisków oraz sprzedawania głosów, certyfikacyjność, niezawodność, wszechstronność, dostępność, wygoda, przejrzystość oraz efektywność. Zob. M. Gogolewski, M. Ren, *Bezpieczeństwo wyborów elektronicznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 808, s. 312–313.

⁴⁴ G. O'Dwyer, *Security fears delay roll-out of national e-voting system in Finland* z 1 marca 2018 r., ComputerWeekly.com; <https://www.computerweekly.com/news/252435985/Security-fears-delay-roll-out-of-national-e-voting-system-in-Finland> (31.12.2018).

⁴⁵ M. Jabłoński, J. Rzucidło, *Głosowanie za pośrednictwem Internetu w Królestwie Norwegii – założenia i realizacja programu E-VALG2011*, „Studia Wyborcze” 2012, t. 14, s. 65.

⁴⁶ K. Skotnicki, *Instytucja...*, s. 80.

V. Podsumowanie

Głosowanie za pomocą internetu zyskuje coraz większą popularność w różnych miejscach na świecie. Niemniej wciąż powszechne jest zachowawcze stanowisko wobec tej innowacyjnej procedury głosowania. Nawet państwa nordyckie, które przecież stawia się za wzór w dziedzinie informatyzacji, nie wprowadziły i-votingu do swoich systemów wyborczych. A przecież jest to przykład regionu, który coraz śmielej wdraża i upowszechnia nowe rozwiązania technologiczne w społeczeństwie i w gospodarce. Pilotażowe projekty były co prawda prowadzone w Norwegii i Finlandii, ale ostatecznie uznano, że ta alternatywna metoda głosowania jest obciążona zbyt dużym ryzykiem. Niebezpieczeństwo upatrywano przede wszystkim w możliwym naruszeniu zasady tajności głosowania i zasady równości wyborów, przy jednoczesnym niepewnym zwiększeniu zaangażowania wyborczego elektoratu. Wyspy Alandzkie można zatem uznać za prekursora we wprowadzaniu elektronicznego głosowania w kręgu państw i autonomii nordyckich. Władze Wysp Alandzkich dokonały szeregu działań przygotowawczych do wprowadzenia i-votingu, korzystając z doświadczeń Estonii.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że Wyspy Alandzkie będąc świadome ewentualnych zagrożeń oraz fińskich i norweskich doświadczeń, uznały że spodziewane korzyści wynikające ze stosowania na szeroką skalę głosowania przez internet, przewyższają ewentualne straty czy wady tej procedury. Największe znaczenie przypisuje się zniwelowaniu absencji wyborczej. W przypadku Wysp Alandzkich jej główną przyczyną jest imigracja zarobkowa mieszkańców.

Konkludując, należy podkreślić, że wdrożenie i-votingu dotyczy jedynie wyborów do parlamentu, a po wtóre – ma charakter stopniowy. Proces ten jest podzielony na co najmniej dwa etapy. Wydaje się, że przyjęte założenia najlepiej zweryfikuje praktyka, a w pierwszej kolejności najbliższe wybory do parlamentu autonomii.

Literatura

Anioł W., *Szlak Norden. Modernizacja po skandynawsku*, Warszawa 2013.

Bonusiak G., *Statut Wysp Alandzkich*, Rzeszów 2009.

Brańka T., *Demilitarization and neutralization– the case of the Åland Islands*, „Przegląd Politologiczny” 2017, nr 4.

- Ciechanowska J., Szwed K., *Doświadczenia Estonii związane z głosowaniem elektronicznym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2016, nr 32.
- Doświad-Borysiak K., *Państwa nordyckie a Unia Europejska*, Warszawa 2007.
- Gogolewski M., Ren M., *Bezpieczeństwo wyborów elektronicznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 808.
- Grodzka D., *E-demokracja*, [w:] *Społeczeństwo informacyjne*, red. D. Grodzka „Studia BAS” 2009, nr 3(19).
- Husa J., *The Constitution of Finland. A Contextual Analysis*, Oregon 2011.
- Hannikainen L., *The Continued Validity of the Demilitarised and Neutralised Status of the Åland Islands*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 1994, vol. 54, no. 3/4.
- Isaksson M., *The Demilitarisation of Åland Islands*, [w:] *The Åland Islands. Autonomous, Demilitarized Region*, red. S. Snellman, Mariehamn 1988.
- Iwanek J., *Pojęcie autonomii terytorialnej we współczesnej europejskiej przestrzeni demokratycznej*, [w:] *Autonomia terytorialna w perspektywie europejskiej. Teoria – Historia*. t. I, red. M. Domagała, J. Iwanek, Toruń 2014.
- Jabłoński M., J. Rzucidło, *Głosowanie za pośrednictwem Internetu w Królestwie Norwegii – założenia i realizacja programu E-VALG2011*, „Studia Wyborcze” 2012, t. 14.
- Jańczak J., *Na granicy Unii Europejskiej – pozycja europejskich terytoriów autonomicznych w dobie globalizacji i integracji. Przypadek Wysp Alandzkich*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2007, nr 2.
- Jasiński F., *Status Wysp Alandzkich jako przykład suwerenności w ramach Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie” 1998, nr 5 (81).
- Jyränki A., *Autonomy of the Åland Islands: A Federal Element in the Constitution of a Unitary State*, [w:] *Constitutionalism in Finland – Reality and Perspectives*, red. K. Pohjola, Helsinki 1995.
- Korycki K., *Alternatywne techniki głosowania a frekwencja wyborcza*, „Studia Wyborcze” 2017, t. 23.
- Musiał-Karg M., *Analiza doświadczeń związanych z wykorzystaniem głosowania internetowego (i-voting) w wybranych państwach*, „Zeszyty Prawnicze Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57).
- Musiał-Karg M., *Elektroniczne głosowanie. Wybrane dylematy dotyczące e-votingu*, [w:] *Demokracja elektroniczna. Kontrowersje i dylematy*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2013.
- O'Dwyer G., *Security fears delay roll-out of national e-voting system in Finland*, 1 marca 2018, ComputerWeekly.com; <https://www.computerweekly.com/news/252435985/Security-fears-delay-roll-out-of-national-e-voting-system-in-Finland>.
- Setälä M., Grönlund K., *Electronic voting in Finland*, [w:] *Electronic Voting and Democracy: A Comparative Analysis*, red. N. Kersting, H. Baldersheim, Hampshire–New York 2004.

- Skotnicki K., *Pojęcie autonomii w teorii prawa państwowego*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1986, t. XXXVI.
- Skotnicki K., *Instytucja i-votingu w wybranych krajach*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57).
- Szwed K., *Stanowisko autonomii nordyckich wobec integracji europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2013, nr 77.
- Wrede C., *E-voting in a Small Scale – the Case of Åland*, [w:] *The International Conference on Electronic Voting E-Vote-ID 2016, 18–21 October 2016, Lochau/Bregenz, Austria*, red. R. Krimmer, M. Volkamer, J. Barrat, J. Benaloh, N. Goodman, P.Y.A. Ryan, O. Spycher, V. Teague, G. Wenda, Tallinn 2016, <https://www.regeringen.ax/sites/www.regeringen.ax/files/attachments/page/international-conference-e-voting-2016-proceedings.pdf>.
- Zbieranek J., *Alternatywne procedury głosowania w polskim prawie wyborczym – gwarancja zasady powszechności wyborów czy mechanizm zwiększania frekwencji wyborczej?*, Warszawa 2013.
- Zbieranek J., *Alternatywne procedury głosowania w Polsce na tle państw Unii Europejskiej*, „Studia BAS” 2011, nr 3(27).
- Zbieranek J., *Głosowanie przez internet (i-voting) w wybranych państwach*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2018, nr 1 (57).
- Zieliński M., *Racja bytu głosowania elektronicznego*, [w:] *Aktualne problemy prawa wyborczego*, red. B. Banaszak, A. Bisztyga, A. Feja-Paszkiwicz, Zielona Góra 2015.